

„Szükségtelen bibliothécák” és folyton csak olvasó lelkészek a Békési Református Egyházmegyében a 18. század végén¹

1797-ben Fábíán József békési tanítót börtönbüntetésre ítélték, mert egy olyan kátét készített, amely erősen emlékeztetett a magyar jakobinus mozgalom kátéjára. Ebben a szövegben egy érdekes megállapítást is találhatunk a könyvtárakkal kapcsolatban, ugyanis Fábíán azt állította, hogy „hazugságban” imádja az az Istent, aki „minden féle pompás, szükségtelen... Bibliothécákat” állít fel. (Elek 1985, 76) Ez a kijelentés elég furcsának hangzik, hiszen magának Fábíánnak is 290 tételből álló magánygyűjteménye volt, és arról volt híres, hogy békési tartózkodása alatt tanítási időben is folyton csak olvasott és fordításokat készített:

„Tudom hogy csomó könyvel járt bé a Klassisba, ott pipázott, olvasgatott háttal a gyermekek felé, akik osztán azt tselekedték a mit akartak.”²

A helyzet megértése szempontjából nem szabad elhallgatnunk azt, hogy Fábíán nemcsak a könyvtárak ellen kelt így ki, hanem általában minden olyan emberi fényűzés ellen, amely az ember lelkét az igazi Istenimádattól eltávolították, mint például a képek, a pompás ruhák és mások. (Elek 1985, 76) Ez alapján feltételezhető, hogy a barokk teremkönyvtárak díszes világát, valamint a hitéletet csúfoló kiadványokat kifogásolta, és nem magát a könyvgyűjtést.

Ilyen kifogások más reformátusgondolkodók szájából is elhangzottak, hiszen Hatvani István is bálványimádásnak tartotta a „szép könyvek” gyűjtését, amennyiben az nem a hit építését szolgálta. (Gáborjáni Szabó 2014, 66) Fábíán viszont radikális deistaként nem maradt meg a református dogmáknál, hanem

¹A tanulmány az MTA Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

²Az *ekklézsia meglátogatásakor felvett tanúkihallgatási jegyzőkönyv*, Békés, 1796. december 9. TtREL I.1.b.37.658. nr. 5.

a katolikus-protestáns hitviták keretén túllépve, a kereszténység alapjait kezdte ki, mert a vallást emberi kitalációnak tekintette, a keresztény hitelveket nem tartotta bizonyíthatónak, a Bibliát csak emberi kezek művének vallotta, a szentháromság-tagadókat tartotta vallási szempontból a legtöbbre, valamint tagadta a túlvilág létezését, és nem hitt a feltámadásban.³

Esete jól ábrázolja, hogy vallásellenes gondolatok a vidéki Magyarországra is eljutottak, melynek során sokrétű és összetett szerepet játszott a könyv az itteni református lakosság életében. Tanulmányomban azt próbálom meg bemutatni, mit gondoltak a Békési Református Egyházmegye tagjai a nyomtatott könyvről, és annak funkciójáról a 18. század végén.

A hiteles elemzés érdekében röviden felvázolom, mit tudunk a korabeli Magyarországon a könyv társadalmi szerepéről, majd bemutatom a rendelkezésünkre álló forrásokat. Ez után külön-külön tárgyalom néhány könyvkötő lelkipásztor és a lelkészi kar további „átlagos” tagjaival kapcsolatos adatokat, valamint felvázolom a laikus egyháztagokra vonatkozó forrásokat.

Olvasási szokások és narratívák

Magyarországon a felvilágosodás képviselői a nyomtatott könyvet a köznép műveltségét emelő eszköznek tartották. Az olvasás népszerűsítésének programjában mégis paradox helyzet állt elő, mert a vezető értelmiségiek arra voltak szocializálva, hogy a műveletlen néprétegekkel nem kell törődni. Ezt a furcsa helyzetet jól mutatja az, hogy több olyan népfelvilágosító művet fordítottak le magyarra, amelyek eredeti változataiban a könyv és az olvasás szerepét központi motívumként tárgyalták. A magyar szövegekben, úgy a protestáns, mint a katolikus munkákban, a könyvnek mégis marginális szerepe lett, illetve az olvasás szerepének hangsúlyozását átvette az előszó jelentősége. A protestáns művek természetesen a magyar fordításokban is hangsúlyozták a Biblia olvasásának jelentőségét, a Szentírásen kívül létező többi könyvvel szemben viszont óvatosságra intették az érdeklődőket. Ezt az óvatosságot valószínűleg a fel-felbukkanó vallásellenes gondolatok és a francia forradalom felerősíthette.

Mindezek ellenére nem lehet azt mondani, hogy a református lelkészek elzárkóztak volna a nyomtatott könyv által nyújtott lehetőségek kihasználásá-

³A békési egyházmegye sententiája Fábíán Jánosra nézve, Öcsöd, 1796. TtREL I.1.b.36.644. nr. 1.

ban, hiszen a magyarországi könyvpiac 1781 után kiugróan megemelkedtek az általuk írt kegyességi művek kiadási arányai. Sőt! A szépirodalomban is többen vezető szerepet vállaltak. A református értelmiség körében lezajlott változást mutatja az is, hogy az 1780-ban megjelent *Biblia tárháza* című könyv már nemcsak a Szentírás olvasását tartotta hasznosnak, hanem a históriás könyveket is olvasásra ajánlotta.

A közigazgatásban viszont megfigyelhető volt egyfajta óvatos magatartás az olvasás terjedésével kapcsolatban, sokszor maguk a vármegyék vezetői kérték a szigorú cenzúra bevezetését, mert a francia forradalom radikalizálódása miatt tartottak a veszélyes olvasmányok elterjedésétől, miközben korabeli értelmiségiek egy csoportja kimondottan az alsópapságra építve próbálta népszerűsíteni az olvasást. Protestáns lelkészek esetében ez nem is meglepő próbálkozás, mert több kutatás is bizonyítja, hogy a hazai kora újkori protestáns társadalom esetében a Biblia és hitbuzgalmi olvasmányok rendszeres olvasása kimutatható volt. Az alsópapságra építő szervező erőnek a Dunántúli Református Egyházkerületben a 19. század elejére már érezhető hatása lett, mert az esperes vezetésével olvasóköroket szerveztek.⁴

A Kulcsár Adorján (1943) és Fülöp Géza (1978) által felvázolt idealisztikus kép szerint a magas kultúrához tartozó olvasmányokat forgatott a magyar értelmiség a 18–19. század fordulóján – ezt az álláspontot az óta többen kritizálták. Tóth István György a hatalmas mértékű analfabetizmus bemutatásával vonta kétségbe az elit kultúra olvasmányainak széleskörű elterjedését, hiszen szerinte az olvasás a paraszti világban gyakran az imádkozás szinonimáját jelentette. (Tóth I. 1996, 80–82; 87–90) Ehhez hasonlóan Benda Kálmán (1982) és Granasztói Olga (2009) is arra a következtetésre jutott, hogy a népi kultúrát csak nagyon lassan és torzult formában érték el a felvilágosodás gondolatai, ráadásul a vezető értelmiség sem a 20. század által kanonizált műveket olvasta, hanem a libertinus irodalomtól kezdve a mély kegyességi művekig, szinte mindent. Berlász Jenő a rendelkezésére álló források felhasználásával vázlatosan be tudta mutatni a 18. századi Magyarország könyvtárait, de nem álltak rendelkezésére olyan adatok, amelyek a könyvek mindennapi használatára vonatkoztak volna. (Berlász 1974) Monok István hívta fel arra a figyelmet, hogy a közös könyvhasználatnak még a 18. században is jelentős értelmiségi

⁴ Az ide vonatkozó szakirodalom igen gazdag: Balázs 2013, 202–203; Bíró 2003, 139; Horváth 2004, 139; S. Lackovits 2000, 179; Dienes 2002, 64; Kókay 1983, 170–171; Fehér 2009, 84–90; Hudi 2011, 128–129; Labádi 2007, 61–78; Marjanucz 2012, 93, 97.

csoportszervező ereje volt, amely a könyvek ismerősök közötti kölcsönzésével, sajátos tudós közösségeket hozott létre. (Monok 2009)

Szélsőséges ellentéte ennek a hazai népi kultúrában megfigyelhető jelenség, amely a könyvet csodatévő szereppel ruházta föl, hiszen a boszorkánysághoz kötődő hiedelemvilág számos példát adott erre. (Sz. Kristóf 1995) Kristóf Ildikó a kora újkori Magyarország jogi aktusainak kutatása során megállapította, hogy sok esetben jogi ügyeket olyan formulával zártak, amelyek párhuzamosan használták az írásos és szóbeli bizonyítást. Vagyis a társadalom bizonyos csoportjaiban még a 19. század elején is megfigyelhető volt az alfabetizáció és az analfabetizmus közötti átmenet és sokkal hangsúlyosabb volt az oralitás szerepe, mint korábban gondoltuk. (Sz. Kristóf 2002) A kora újkori Magyarországon a közösségi hangos (fel)olvasás általánosan elterjedt volt, amelyre elég megemlíteni Alsóvadászt, ahol a falusi rendtartásban rögzítették a vasárnapi olvasmányok módját. (Dienes 1998, 30.)

Mind a hazai, mind a külföldi kutatás igyekezett az utóbbi években olyan módszertanokat kidolgozni, melyek segítségével egy-egy csoport, olvasmányműveltsége hitelesen mutatható be. A szegedi olvasmánytörténeti kutatócsoport a Kárpát-medence egészéből összegyűjtötte a könyvjegyzékeket, amelyekből kinyerhető adatokat possessorok kutatásával és irodalmi szövegek filológiai elemzésével vetnek össze. (Monok 1993; Sz. Kristóf 2008)

Történészek zárt gazdasági és kulturális közösségek olvasmányműveltségét szintén előszeretettel választják kutatási témának, így például a 18. századi Bern zárkózott polgárságának könyvgyűjteményeinek elemzéséből kiderült, hogy ők is jól ismerték a radikális felvilágosodás gondolatait. (Furrer 2012) Annak ellenére, hogy a felvilágosodás századában csak egy kis létszámú csoport merte nyíltan ateistának vallani magát, a nyugat-európai államok cenzorai olyan sok dokumentumot készítettek velük kapcsolatban, hogy azokból kicsiny radikális közösségek olvasási élményeit a legkisebb részletekig is megismerhetjük. (Laerke 2009)

Ezek a példák azt mutatják, hogy az elemzések általában ugyan azokat az eszközöket használják fel módszertani szempontból, vagyis figyelembe veszik az adott könyv tartalmát (szövegét), az információhordozót (könyv külső jellemzőit) és azt az utat, amelynek során a könyv az olvasóhoz került. (Milotay 1996, 180; Vö.: Darnton 1990, 157–187)

A nyomtatott könyv státusza a Békési Református Egyházmegyében

A fentebbiek alapján a nyomtatott könyv szerepének vizsgálatát a Békési Református Egyházmegyében én is különböző források felhasználásával végzem el.⁵ A Békési Református Egyházmegye földrajzi kiterjedését tekintve északon a Körösök, nyugaton a Tisza, délen az Al-Duna és keleten a Kárpátok határolták, nyelvi jellemzőit nézve magyar és német nyelvű gyülekezetei voltak. Tájegységek szempontjából ez a Bánát egészét és az Alföld délkeleti területeit foglalta magában. (Kis 1992a, 79–81)

Az egyházmegye teljes fennmaradt iratanyagát átnéztem, amely bőven szolgáltat adatot arról, hogyan jutottak el bizonyos könyvek olvasóikhoz, hiszen az egyházlátogatások és egyházfegyelmi ügyek aktái erre vonatkozó információkat is szolgáltatnak. A presbiteri jegyzőkönyvek gyakran tudósítanak a gyülekezeti életen belüli konfliktusokról, amelyekben néha-néha a nyomtatott könyvről (mint kommunikációs eszközzel) is véleményt nyilvánítottak. A számadási iratok segítettek annak megértésében, milyen anyagi ráfordítást vállalt egy-egy egyházközség könyveinek gondozására, és a cenzori jelentések pontosan elénk tárják, milyen könyvállományuk volt a Délvidék könyvárusainak.

Azok az egykori könyvtárak, amelyek a vizsgált területen valaha léteztek, mára már szétszóródtak, de jó eséllyel bekerülhettek a napjainkban működő református intézményi könyvtárakba. Ezért Hódmezővásárhelyen és Szentesen a teljes vonatkozó könyvállományt átnéztem, Békésen és Makón ez a munka még hátra van.

Figyelembe kell vennünk azt is, hogy az általam vizsgált időszakban igen sok gyülekezet még éppen csak megalakult, mivel csak II. József trónra lépésével vált lehetővé, hogy protestáns telepes falvakat hozzanak létre a Bánátban. Valószínűleg ez is hozzájárult ahhoz, hogy a hazai református egyházban a külmisziót sürgető gondolatok is megjelentek, amely összekapcsolódott azzal az igénnyel, hogy a Bánát ismét a magyar közigazgatás része legyen, és minél több magyar nyelvi szigetet ékeljenek be a román, szerb és egyéb nyelvi csoportok közé. (Kollega Tarsoly 2011, 102; Kókai 2010, 55–69, 92–96; Kool 1995, I. 75–83) A frissen alapított települések levéltári forrásanyaga igen kevés, de néha meglepően értékes adatokat közölnek a könyv funkcióját illetően. Külön érdekesség, hogy ebben az időszakban két német anyanyelvű gyülekezet is létrejött

⁵Itt szükséges megjegyezni, hogy a rendelkezésemre álló kutatási idő közepénél tartok, tehát még nem volt alkalmam az összes dokumentumot kézbe vennem, de már így is megbízható részmerleget vázolhatok föl.

(Liebling, Rittberg), amelyek speciális kapcsolatrendszerük miatt segíthetnek annak megértésében is, hogy az újdonsült gyülekezetek hogyan viszonyultak a műveltségi állapotok kérdéséhez.

Fontosnak tartom kiemelni, hogy csak a református közösségek elemzésére van lehetőségem, a vizsgált időszakban az evangélikus egyházhoz tartozó német ajkú lakosság forrásait nem néztem át módszeresen. Rittberg német lakossága egyébként néhány év alatt szétszóródott, a települést magyar reformátusok alapították újjá 1794-ben. (Szabó 1973; Szmda, Nikolényi 1901, 1–6)

Az alábbi táblázatban összegzem a kutatás jelenlegi állapotát:

A Békési Református Egyházmegye anyaegyházközségei 1781–1821 között

<i>Gyülekezet neve</i>	<i>Alapítás éve</i>	<i>Presbiteri jegyzőkönyv</i>	<i>Számadási iratok</i>	<i>Egyházigazgatási iratok</i>	<i>Rekonstruált könyvtár</i>	<i>Egyházlátogatási iratok</i>	<i>Egyházmegyei iratok</i>
Ágya	n. a.	n. a.	n. a.	Van	n. a.	Van	Van
Battonya	1815	n. a.	n. a.	Van	n. a.	Van	Van
Békés	XVI. sz.	Van	Van	Van	Fábián József	van	Van
Békéssámsón	1793(?)	n. a.	n. a.	Van	n. a.	Van	Van
Békésszentandrás	XVI. sz.	n. a.	n. a.	van	n. a.	Van	Van
Bélzerénd	n. a.	n. a.	n. a.	Van	n. a.	Van	Van
Borossebes	n. a.	n. a.	n. a.	Van	n. a.	Van	Van
Debelliács	1794	n. a.	n. a.	Van	n. a.	Van	Van
Doboz	XVI. sz.	n. a.	n. a.	Van	n. a.	Van	Van
Dombegyház	1814(?)	n. a.	n. a.	Van	n. a.	Van	Van
Erdőhegy	XVI. sz.	n. a.	n. a.	Van	n. a.	Van	Van
Feketegyarmat	XVI. sz.	n. a.	n. a.	Van	n. a.	Van	Van
Gyoma	XVI. sz.	n. a.	n. a.	Van	n. a.	Van	Van
Gyorok	1798	n. a.	n. a.	Van	n. a.	Van	Van
Gyula	XVI. sz.	Van	Van	Van	Van	Van	Van
Gyulavári	XVI. sz.	n. a.	n. a.	Van	n. a.	Van	Van
Hódmezővásárhely	XVI. sz.	Van	Van	Van	Nincs	Van	Van
Kispereg	1787	n. a.	n. a.	n. a.	Van	Van	Van
Köröstarcsa	XVI. sz.	Nincs	Nincs	Nincs	Nincs	Van	Van

Liebling	1786	n. a.	n. a.	Van	Nincs	Van	Van
Magyarittele	1781 (1786)	n. a.	n. a.	Van	n. a.	Van	Van
Makó	XVI. sz.	n. a.	n. a.	Van	n. a.	Van	Van
Mezőberény	n. a.	n. a.	n. a.	Van	n. a.	Van	Van
Nagyzerénd	n. a.	n. a.	n. a.	Van	n. a.	Van	Van
Öcsöd	XVI. sz.	n. a.	n. a.	Van	Nincs	Van	Van
Református- kovácsháza	1811(?)	n. a.	n. a.	Van	Nincs	Van	Van
Rittberg	1786 (1794)	n. a.	Nincs	Van	Nincs	Van	Van
Szentes	XVI. sz.	Van	Van	Van	Szalay Pál, Kis Bálint	Van	Van
Vadász	n. a.	n. a.	n. a.	Van	Nincs	Van	Van
Vésztó	XVI. sz.	n. a.	Nincs	Van	Nincs	Van	Van

(A táblázatban használt jelölések: van = feldolgozott forrás; nincs = feldolgozott, de adatot nem tartalmazó forrás; n. a. (nincs adat) = még nem feldolgozott forrás)

A Békési Református Egyházmegye egyik legnagyobb, körülbelül 6000 lelkes gyülekezete, Szentesolvasmányműveltségéről Kis Bálint sokatmondó tömör összegzése tudósít bennünket legelőször, amely szerint kevés igényes olvasó volt a városban, mert a többség megelégedett históriás könyvek, kalendáriumok és a Szentírás forgatásával: (Kis 1992b, 215)

„Házi közönséges könyveik: a kalendárium, egy-két imádságos könyv és énekeskönyv találtak néhol Biblia is, és a Keresztyén tanítások. Ezekhez járulnak az iskolából kikerült gyermekeknek megmaradt rongyos könyveik, minéműek az Útmutatás, Hübner Históriaja, Kis káté, Öreg káté, halottas könyv. Ahol nőtlen ifjak, leányok vannak, ottan találtak: Álmoskönyv, Szerencsekerék, Csízio, Hét szép világi énekek, Árgirus históriaja, Flórencz, Tékozló fiú, Kádár históriaja, Toldi Miklós, Ludas Matyi, a Szép Juhászné, s más efféle apró könyvecskék, melyeknek olvasásánál vasárnapokon szokták magokat mulatni.”

Gyula és Hódmezővásárhely esetében alapos kutatások állnak a rendelkezésünkre, amely alapján azt mondhatjuk, hogy a város református értelmisége

már tudatos olvasó volt, többen közülük jelentősebb gyűjteménnyel rendelkeztek. (Héjja 2003; Imre 1984) Mégis az egyházmegye egészét illetően kevés információval rendelkezünk, hiszen műveltségi szempontból ezen a területen a szellemi élet kevésbé volt aktív, mint az ország más területein, mert hiányzott hozzá a polgári életformát folytató kereskedők, iparosok, értelmiségiek erős bázisa. (Szabó 2008, 104–105, 146–148)

Jól mutatja ezt, hogy az esperesség településein a vizsgált korszakban nem működött sem tipográfus, sem könyvkereskedő, a gyülekezetekhez legközelebb Szegeden (1801-től) és Aradon (1819-től) volt nyomda. (Szabó 2008, 112; Gaál 2001) Könyvkötői tevékenységet viszont református településeken is folytattak, amely azért fontos, mert ezek a mesterek könyv- és papírkereskedélemmel is foglalkoztak. Az a tény, hogy néhány egyházi személy is űzött compactorságot, lehetőséget ad arra, hogy a könyves szakmát űzők szemüvegén keresztül vizsgáljuk meg először, hogyan gondolkodtak a könyv funkciójáról.

Könyvkötő mesterséget űző ember számára a könyv munkaeszköz, ezért mindennapi életére nagy befolyása van, ráadásul a szakmabelieknél az írni-olvasni tudás alapkövetelménynek számított, amely kiemelte őket a társadalom alsóbb rétegéből. (Józsáné Halász 1999) Ismereteink szerint a 18–19. század fordulóján Békésen, Gyulán, Hódmezővásárhelyen, Makón és Szentesen folyamatosan működött könyvkötőműhely. Megélhetésüket valószínűleg a vármegyei iratképződés, a helybeli kisgimnáziumok, az egyházigazgatás iratszükséglete és magán megrendelések szavatolták. Ebben az időszakban egyik településen sem működött könyvkötőcéh, és az általam átnézett egyéb céhíratokban (pl. csizmadia) sem lehet a neveikkel találkozni, ezért feltételezhető, hogy munkájukat céhen kívül folytatták, esetleg lazán kapcsolódtak a debreceni könyvkötőcéhhez. Talán nem is meglepő, hogy többségükről Halász Margit adattára sem tud semmit. (J. Halász 2002) A compactor általában nem volt egyházi személy, néha mégis előfordult, hogy a kettő összekapcsolódott, viszont a lelkészi karhoz tartozók sohasem végeztek széleskörű tevékenységet, munkájuk inkább alkalmi, jövedelemkiegészítő jellegű volt. Mindezek ellenére meg lehet azt vizsgálni, hogyan alakították a református közösségek könyvhöz való viszonyát.

1793-ban a Helytartótanács az egész országra kiterjedő vizsgálatot rendelt el, hogy felmérjék, hol működtek engedély nélküli nyomdák, könyvkereskedők és könyvkötők. (V. Ecsedy 1999, 211) A jelentések szerint Szentesen Varga

István könyvkötő folytatott ilyen tevékenységet.⁶ A vármegyei és helytartótanácsi iratok viszont mélyen hallgatnak Rákosi Sámuel preceptorról, akinek ugyanebben az évben „A Diariumok öszve varrásáért és készítésekért”⁷ fizetett a helyi egyház 20 krajcárt. Tevékenysége valószínűleg azért maradhatott rejtve, mert Vargával ellentétben eladó könyvkészlete nem volt, minden bizonnal csak alkalmi munkákat vállalt. Elképzelhető, hogy a helytartótanácsi vizsgálat miatt Varga ideiglenesen elveszítette vevőkörét, és Rákosi ezt kihasználva vállalta el a munkát. Ezt ma már nem tudjuk megállapítani, de az biztos, hogy Rákosi nevével a számadásokban többször nem találkozunk, míg Varga még 1815-ben is kötött az egyház számára.⁸ Személyét annyira megbízhatónak tartották, hogy 1796-ban más gyülekezetek figyelmébe is ajánlották szolgáltatásait, és a kisperegi lelkész egyházi levelek továbbításával is megbízta őt.⁹

Rákosin kívül még egy másik egyházi személyről tudunk, aki könyvkötést is vállalt: 1799-ben Béládi István erdőhegyi rektor az ágyai iskola számára vállalta el egy diarium készítését, amelyet nem teljesített. 1800-ban Lázár Pál assessor számára sem készítette el Wilhelm Burkitt egyik művének bekötését.¹⁰ Sem Rákosi, sem Béládi nem volt felszentelt lekipásztor, de tudjuk, hogy ők is egyházi személynek számítottak, mert a praeceptor és a rektor sikeres vizsgák esetén előbb-utóbb lelkészi rangot kapott. (Dankó 1988, 776) Úgy tűnik viszont, hogy inkább rontották, mintsem javították a könyvről és az írásbeliségről alkotott közvéleményt, mert Rákosi olyan könyvkötőt próbált meg a piacról kiszorítani, aki erős szálakkal kötődött a református egyházhoz, míg Béládi megbízhatatlannak bizonyult.

Az egyházmegye területén működő többi könyvkötő is jó kapcsolatokat épített ki a kálvinista egyházzal, amely lehetőséget teremtett nekik arra, hogy tevékenységüket az egyháztagok előtt is propagálják. Barta Mihály makói könyvkötő 1818-ban a temesvári vásárra való útja közben eljutott Debelliácsra, ahova esperesi leveleket is vitt magával, valamint vállalkozott arra, hogy

⁶Ezen könyvek találtak Szenetsen Varga István Compactornál 1792. MOL C 60 83. csomó1793 F. 3. fol. 44r-46v.

⁷SzNREL I.375.h. 1793/1794.

⁸Vö.: SzNREL I.375.h. 1793/1794, 1808/1809, 1815/1816.

⁹Szentmiklósi Sebők Sámuel és Domokos Lőrinc körlevele a békési egyházmegye számára, Szentés, 1796. április 25. TtREL I.29.c.7. Németi Sámuel kisperegi lelkész levele Juhász Istvánnak, Kispereg, 1818. február 13. TtREL I.29.i.209.

¹⁰Egyházmegyei közgyűlés, Gyulavári, 1799. február 28 és Békés, 1800. március 28. TtREL I.29.a.2.

Keczeli Sándor helybeli lelkipásztor által kiolvasott könyveket visszajuttatja az esperesi székhelyre, Öcsödre:

*„Amelly levelet hozzám Debellásra valo el küldés véget méltóztatott küldeni, én azt el küldöttem annak idejébe egy Betskereki emberséges embertől, de ő nem lévén bizonyos alkalmatossága, nem tudta kézhez szolgáltatni. Hanem most magam vittem el tőle, és által **adatm** az előjáráságnak...”¹¹*

„Nyólcz darabokból álló Könyveit a Nagy Tiszteletű Senior Urnak Comp(actor) Barta Úr által haza küldöttem, az eddég való ususokat nagy alázatossággal köszönöm, különösön tetszenek nékem a’ Du Bosch ideái és raisonjai.”¹²

Sajnos nagyon sok Bosch nevű szerző alkotott a korban, így nem tudjuk megállapítani, pontosan milyen művekről lehetett szó, de figyelemre méltó dolog, miszerint egy könyvkötő személyesen vállalkozott arra, hogy a katonai határőrvidékre utazzon, mert ott esélyt látott arra, hogy üzletet köthessen. Jó kapcsolatrendszerét mutatja az is, hogy közvetlenül az espereshez fordult, amikor a makói reformátusok között az egyik gyülekezeti taggal konfliktusba került.¹³

A békési könyvkötő, Végh József esetében nem sikerült ilyen kapcsolatrendszerrel felderíteni, de az biztos, hogy rendszeresen kapott megrendeléseket a helyi gyülekezettől, és néha még könyveket is vásároltak tőle, mint például 1819-ben:

„Compactor Vég Józsefnek az Ekklésia számára tőle vásárolt három új Graduálokérthuszon négy forint.”¹⁴

A fentebb felsorolt adatokból csak annyit derült ki, hogy a könyvkötők részt vettek a könyvterjesztésben, de csak részben állapítható meg, hogyan befolyásolták a könyvről mint népfelvilágosító eszközzel alkotott véleményt. Termé-

¹¹Barta Miklós makói könyvkötő levele Juhász Istvánnak Debelliács ügyében, Makó, 1818. május 17. TtREL I.29.i.114.

¹²Keczeli Sándor levele Juhász Istvánnak, Debelliács, 1818. május 31. TtREL I.29.i.33.

¹³„1818. március 5. Makói lakos Barta Mihály compactor panasolja oda való rectorról, Kováts Sámuelről, hogy korhely, sokszor ittás.” TtREL I.29.o.1.

¹⁴Bevételi és kiadási napló 1818/1819. TtREL I.62.e.1.

szetesen a könyvpiac nemcsak a compactorokon keresztül érte el az egyházmegyét, de az általam átnézett egyéb könyvbeszerzéssel kapcsolatos iratok nem visznek közelebb témánkhoz. A pontosabb rekonstrukció érdekében meg kell vizsgálnunk a lelkészi kar és a világi egyháztagok gondolkodásmódját. Az alább felvázolandó kép kettős: bizonyos esetekben a könyvet, mint fontos és hasznos eszközt mutatja be, máskor viszont gyanús, zavart okozó dolognak. Nézzük meg először a pozitív vélekedéseket.

A lelkészek igyekeztek olvasókört kialakítani, amelynek olvasmányanyaga már túlmutatott az egyházi teendőkhöz szükséges ismeretek frissen tartásán: Kis Bálint szentesi lelképásztor az egyházmegyében csak egyházi tagokból álló társaságot szervezett, akik a *Tudományos Gyűjtemény* számait cserélgették egymás között.¹⁵ Úgy tűnik, ez a mozgalom akadozva működött, mert 1819-ben arról tudósítottak, hogy: „*A T(udományos) Gyűjtemény circual, vagy is inkább hever.*”¹⁶ Az olvasási kedv mégis megmaradt, mert az állástalan egykori makói rektor Kováts János ekképp tudósította az esperest:

*„Én közönséges hivatal nélkül eltöltött időmnek nagyobb részét a Geometriának tanulására, és más hasznos Könyveknek olvasására fordítottam.”*¹⁷

Rengeteg ehhez hasonló példát lehetne azzal kapcsolatban felsorolni, hogyan szerezték meg a lelképásztorok a könyveiket, de kevés olyan eset van, amelyik bibliofil érzelmekre utal. Szőnyi Benjámín hódmezővásárhelyi lelkész-esperes önéletrajzában többször is megemlíti, hogyan gyarapította könyvtárát, személy szerint megemlítve, kiktől kapott külföldi tanulmányai során könyveket.¹⁸

A könyv szerepének felemás megítélése

A lieblingi református egyház esete már átmeneti könyvről alkotott kedvező és kedvezőtlen vélemények között. A bánáti német falut evangélikusok lakták, de 1791-re annyi református is betelepült, hogy létrejött egy református gyülekezet is. A hívők számára rendkívül fontos volt a német nyelvű istentisztelet,

¹⁵Kis Bálint levele Juhász Istvánnak, Szentes, 1818. december 12. TtREL I.29.i.179.

¹⁶Kis Bálint levele Juhász Istvánnak, Szentes, 1819. szeptember 22. TtREL I.29.i.179.

¹⁷Kováts János volt makói rektor levele Juhász Istvánnak, Makó, 1818. április 7. TtREL I.29.i.114.

¹⁸MNL CsML-HL XIV.8. p. 5, 9, 25. Vö.: Imre 1997; Szeremlei 1890.

ezért Bazel Kantonból választottak lelkészt, akit a békési egyházmegyei közgyűlés gond nélkül felszentelt. (Glas 1937, 39; Erk-Schäfer 1986, 17)¹⁹ Nem úgy utódát, a településre 1818-ban érkező Glockner Jakabot, akinek nemcsak teológiai képzettségét találták gyengének, hanem még könyvekkel sem rendelkezett. Az esperes ezért arra utasította, hogy a debelliácsi lelkésztől kérjen kölcsön könyveket.²⁰

Úgy gondolom, Glockner története azért képez egyfajta átmenetet, mert ő egy olyan lelkész volt, aki finoman szólva is kevésbé vonzódott a könyvekhez, miközben az esperes még a távoli Bánátban is igyekezett olvasmányokról gondoskodni. Az olvasási lehetőségek mostoha körülményeit mutatja az is, hogy Liebling melletti szomszéd település a református Rittberg volt, mégis, a több mint száz kilométerre fekvő Debelliácson található magának megfelelő műveket Glockner, hiszen – a korábban említett – Barta Mihály pont ebben az évben vitt könyveket a határőrvidéki faluba.

A tudós, rendszeresen olvasó lekipásztor éles ellentéte volt Papp János öcsödi rektor és káplán, aki 1794-ben egy részeg pillanatában kijelentette, hogy Mózes egy imposztor volt, valamint nem lesz feltámadás. (Barcsa 1908, II. 311) A tanulmány elején említett Fábrián János deista gondolataira nagyon emlékeztet ez az ügy, azzal a különbséggel, hogy Papp alig forgatott könyveket: amikor az egyházi bíróság arról faggatta őt, honnan, milyen olvasmányokból szerzett tudomást ilyen filozófiai gondolatokról, egyszerűen így felelt:

¹⁹ Johann Gysin 1806–1817 között szolgált Lieblingben, innen Galíciábatávozott. Az egyházmegyei közgyűlés szerint Bazel Kantonból származott, de svájci levéltári források nem állnak erről rendelkezésre, mert csak 1842-től vannak olyan adatok, amelyek a két bázeli kantonból származó lelkészeket tartják nyilván. (Daniel Kress (Staatsarchiv Basel-Stadt) és Andrea Rhyn (Staatsarchiv Basel-Landschaft) levéltárosok közlései.) Vö.: Kis 1992a, 152. *Egyházmegyei közgyűlés, Békés, 1806. április 10.* TtREL I.29.a.2. *Johann Gysin eltávozásának feljegyzése, 1818. január 2.* TtREL I.29.o.1.nr.1. *Benedek Mihály levele Juhász Istvának, Debrecen, 1818. február 9.* TtREL I.29.i.114.

²⁰ *Glockner Jakob személyes bemutatkozása az esperes előtt, 1818. február 23.* TtREL I.29.o.1. *Esperei jelentés a hódmezővásárhelyi, békési, lieblingi egyházakról, 1818. Öcsöd, 1818. február 23.* TtREL I.1.b.61.1354.

„A Fel támadásról a mit szóllottam, azt nem magamtól mondtam, hanem külső országi tanult emberekről. Hasonlóan hogy Mósest is impostornak mondtam, azt is azoktól.”²¹

Az egyházon belül a könyvekkel szemben tanúsított gyanakvást a körös-tarcsai eset mutatja be legjobban. Szalontai László, a helyi leánytanító (vagyis egyházi személy) azzal vádolta meg Pap Mihály falusi jegyzőt, hogy az istentiszteleteken udvariatlanul viselkedett: nem állt fel a többiekkel és az igehirdetés ideje alatt „holmi Históriaiás könyveket olvasott.”²² Védekezésében Pap azt állította, hogy ez legfeljebb kétszer történt meg vele, de akkor sem szórakoztató irodalmat, hanem kegyességi munkákat olvasott:

„...Hogy Predikatio alatt könyvet olvasok, még pedig holmi históriákat. Ez tetemes hazugság, mert én prédikatio alatt soha sem olvastam, hanem talám vagy kétszer esett meg, hogy Communio (azaz: Úrvacsora) alatt, míg az emberek és Asszonyok communicáltak Sandert és Derhamot olvastam,...”²³

Pap ügyesen védekezett, amikor William Derhamot és Henrik Sandert említette, mert a kortárs református értelmiség szívesen olvasta műveiket, ráadásul ezek magyar fordításai egytől egyig nyolcadrét alakban jelentek meg. (Sander 1794; Derham 1793) A könyvek mérete azért érdekes, mert a tanú a vádlott háta mögött állt, ezért egy nagy fólió alakú könyv bibliográfiai adatait könnyen elolvashatta volna, viszont a históriás művek gerincmérete megegyezett Derham és Sander munkáinak méretével, így Pap nyugodtan állíthatta, hogy hitbuzgalmi könyveket olvasott.

Az eset pontosan tükrözi azt a kettősséget, amely a magyarországi klérusnak az olvasásról kialakított gondolkodását jellemezte. A katolikus Alexovits Vazul számított ebből a szempontból a legkonzervatívabbnak, mert egy egész kötetet írt az olvasás (különösen a felvilágosodás művei) ellen, (Alexovits 1792; vö.: Brunner 1930; Padányi 1974) de a református egyházon belül is problémá-

²¹ Papp Jánosnak feltett kérdések és válaszok az ügyében, Öcsöd, 1794. november 9. TtREL I.1.b.35.595. nr. 2.

²² Több tanúvallomás és intézkedés, ha Pap Mihály nem vonja vissza tanait, akkor excommunicáltassék, 1811. október 11. TtREL I.1.b.51.1048. nr. 4.

²³ Pap Mihály vallomása szerint ittas volt, amikor a templomban azokat mondogatta és bocsánatot kér, 1811. október 14. TtREL I.1.b.51.1048. nr. 5.

nak tartották az olvasmányok ellenőrzésének kérdését. Jean Frédéric Ostervald könyveit többen is lefordították magyarra, amely a korabeli kálvinista értelmiség mindennapi olvasmányainak része lett. A *Romlottságnak kútfejei* című munkája például külön fejezetet szentel a reformátusok számára ajánlott és tiltott olvasmányoknak. (Ostervald 1745, 271; Granasztói 2008, 656–667) A 18–19. század fordulóján Tóth Ferenc homiletikája és Kis János vallásvédő munkája is hangsúlyozta, hogy a lelkésznek szükséges egy jól használható kézikönyvtárat kialakítani, és a hitvédelem érdekében rendszeresen képeznie magát, de az értéktelennek tartott ponyvákat, regényeket nem ajánlották a lelkészi kar számára. (Tóth 1806, 43; Kis 1815, 12–13)

A bevezetőben említett Fábrián József értékítéletéig ők ugyan nem jutottak el, de a „szükségtelen bibliothécák” elterjedése számukra is ismert jelenség volt. Az egyházigazgatás is felfigyelt a gyanús könyvek terjedésére, ezért a Tiszántúli Református Egyházkerületben 1787-ben, 1792-ben és 1811-ben is elrendelték a lelkészjelöltek és a lelkészek olvasmányainak ellenőrzését. (Kis, 1992a, 156)²⁴ A békési egyházmegyében az 1811 utáni évek egyházlátogatási jegyzőkönyveiben rendszeresen találkozunk olyan kérdésekkel, amelyek arról érdeklődnek, hogy mit olvasott a lelképásztor a szabadi idejében, míg 1811 előtt csak a szükséges liturgikus könyvek és jogszabályok meglétét vagy hiányát rögzítették.²⁵

A világi lakosság esetében is meg lehet figyelni ezt a kettősséget: bizonyos esetekben tisztelték, és a haladás legfőbb zálogának tartották a nyomdaterméseket, máskor viszont ellenségesen viszonyultak hozzá. Nem meglepő, hogy az adott helyzetből adódó érdekek sokszor befolyásolták ezeket a megnyilatkozásokat.

Borossebesen Vég János lelkész helyzete 1818-ra annyira lehetetlenné vált, hogy kénytelen volt elhagyni a települést. A pap elleni tömeges hisztéria részeként a helyi lakosok az írott törvényeket őrző jegyzőkönyvet tekintették minden bajuk okozójának, azért azt megpróbálták megsemmisíteni:

„Mikor Felsőségnek rendeléseit és parantsolatiteltőlto kolvasom azt merik mondani, hogy az ő dólgaikban sem Királly sem Púspök nem parantsol. Sőt egy ré-

²⁴ Az *esperesi visitatió*nális ideához tartozó jegyzések A. 1787. TtREL I.29.c.13. *Hunyadi Ferenc levele az esperesnek, Debrecen, 1792. augusztus 20.* TtREL I.29.f.3.

²⁵ Például: *1812. évi egyházlátogatás.* TtREL I.29.h.1.

szeges veszekedő paraszt Patkó János nevezetű ember kikapván a protocollumot kezemből a földhözletötte, hogy ne olvassam nekik.”²⁶

Haldoklók esetében viszont egészen másként állt a helyzet, mert több olyan esetet is ismerünk, amikor valaki hangsúlyozottan könyvek vásárlására adakozott. Ez azért érdekes, mert a végrendelezők gyakran hagytak pénzt egyházukra, iskolájukra és a szegényekre, de kevesen ragaszkodtak ahhoz, hogy bizonyos összeget csak könyvek vásárlására szabad fordítani. Hódmezővásárhely lakosságának többsége az iskolázatlan paraszti társadalmi réteghez tartozott, mégis, 1785-ben Kis Albert és 1789-ben Nagy Szabó István diákok tanönyvszükségletére adott néhány forintot.²⁷

A nyomtatott könyvnek szimbolikus jelentőséget tulajdonító paraszti világ nyomára bukkanunk Debretzeni István szentesi lakos végrendeletében, mert bibliájáról és egyéb könyveiről is rendelkezett.²⁸ Testamentumát ugyan csak egy vonással írta alá, de nagyon valószínű, hogy rendszeresen újraolvasott könyvekről van itt szó. (Kristóf Ildikó kutatásaiból tudjuk, hogy a kora újkorban Magyarországon létezett egy olyan társadalmi réteg, amelyik hitbuzgalmi műveket, kalendáriumokat lassan kiböngészte, de írni nem tudott. [Vö.: Sz. Kristóf 2002])

A formálódó parasztpolgári értelmiség kialakulása a könyvekhez való viszony alakulásában is tetten érhető. Kis Bálint a dolgozat elején idézett munkája szerint a református lakosság többsége, ha olvasott is valamint, akkor az kimerült kalendáriumokban, ponyvákban és a Bibliában. Mégis kimutatható egy vékony igényesebb olvasói réteg, ugyanis 1817-ben a reformáció 300 éves évfordulójára megjelent kiadványt Hódmezővásárhelyről, Gyuláról és Békésről nemcsak lelkészek, hanem földmérők, ügyészek, táblabírók, jegyzők és egyéb polgárok is előfizették.²⁹

Vezető értelmiségi volt Domokos Lőrinc, Domokos Lajos debreceni főbíró fia, aki 1790 és 1803 között Békés vármegye főjegyzője volt, és betöltötte a Bé-

²⁶ Vég János kérvénye az egyházmegyéhez, Borossebes, 1818. nap és hónap nélkül TtREL I.29.i.209.

²⁷ Kis Albert végrendelete, Hódmezővásárhely, 1785. december 11. MNL CsML – HL IV/A/1001/g/5. Esküdt Nagy Szabó István végrendelete, Hódmezővásárhely, 1789. augusztus 28. MNL CsML – HL IV/1001/g/1.

²⁸ Debretzeni István végrendelete, Szentes, 1820. július 15. MNL CsML-SzL V/A/102/k/2. nr. 350.

²⁹ Például: Dömény József földmérő, Kaszap Mihály ügyész, Kovács Márton táblabíró, Szűcs Pál jegyző. (Glatz-Márton 1818, 38–39)

kési Református Egyházmegye főgondnoki tisztségét is. (Héjja 2009, 263) Gyűjtőszervevényének és művelődésszervező tevékenységének sok nyoma maradt fenn, így például a vármegye működéséhez friss jogi munkák beszerzéséről gondoskodott, és 1795-ben Békés vármegyében ő szervezte Milton *Elvesztett paradicsom* című művének előfizetését. A magyar jakobinus mozgalom árnyéka Domokosra is rávetődött, holott csak annyi volt a bűne, hogy francia nyelvű újságokat olvasott. (Héjja 2003, 31, 39; Elek 1985, 68)

Sajnos, nem került elő olyan levél, vagy napló, amelyik Domokosnak a könyvek szerepéről alkotott személyes véleményét tartalmazná, de biztos, hogy ő is megtapasztalta az elfogadás és elutasítás jelenségét, hiszen a közigazgatás napi munkáját segítette könyvvásárlásaival, miközben a francia forradalom miatt a francia nyelvű folyóiratok olvasása is rossz képet alkothatott valakiről.

A részeredmények összegzése

Ha megpróbáljuk röviden összefoglalni a „szükségtelen bibliothécák” és a folyton csak olvasó lelkészek kérdését, véleményem szerint a következőket állapíthatjuk meg:

A Békési Református Egyházmegyében igen heterogén kép alakult ki a könyv funkciójával kapcsolatban. Egyházi és világi rangtól függetlenül bizonyos helyzetekben elítélték és ártalmasnak tartották a könyvek olvasását, máskor viszont a könyveket hasznos és fontos segítségnek tartották, de ezek a vélemények folyamatosan mozgásban voltak: érdekvonalak, szituációk rendszeresen átírták azokat, és az esetek többségében nem két póluson, hanem keveredve jelentkeztek.

IRODALOM

- ALEXOVITS Vazul (1792): *A könyvek szabados olvasásáról két fő-tzikkely...*, Patzkó, Pest.
- BALÁZS Péter (2013): *Biblia, história, bölcelet a felvilágosodás korában*, L'Harmattan, Bp.
- BARCSA János (1908): *A Tiszántúli Ev. Ref. Egyházkerület története*. 1–3. köt. Faragó György, Debrecen.
- BENDA Kálmán (1982): A felvilágosodás és a paraszti műveltség a XVIII. századi Magyarországon, *Helikon*, 1982/4, 533–539.
- BERLÁSZ Jenő (1974): *Könyvtári kultúránk a XVIII. században*. In: SZAUDER József – TARNAI Andor (szerk.): *Irodalom és felvilágosodás*, Akadémiai K., Bp., 283–332.
- BÍRÓ Ferenc (2003): *A felvilágosodás korának magyar irodalma*, Balassi, Bp.
- BRUNNER Emőd (1930): *A francia felvilágosodás és a magyar katolikus hitvédelem*, Dunántúl K., Pannonhalma.
- DANKÓ Imre (1988): *A kollégium partikularendszere*. In: Barcza József (szerk.): *A Debreceni Református Kollégium története*, Magyarországi Református Egyház, Bp., 776–810.
- DARNTON, Robert (1990): *The Kiss of Lamourette*, Norton, New York, London, 1990.
- DERHAM, William (1793): *Physico-theologia, az az az Isten lételének... és tulajdonságainak a természet munkáiból való megmuttatása*, Trattner, Wien.
- DIENES Dénes (1998): *Alsóvadász. Egy abaúji község históriája*, Szerző, Sárospatak.
- DIENES Dénes (2002): *A református kegyesség jellemző vonásai a 18. században Magyarországon*, Sárospataki Református Kollégium Teológiai Akadémiája, Sárospatak.
- V. ECSÉDY Judit (1999): *A könyvnyomtatás Magyarországon a kézisajtó korában 1473–1800*, Balassi, Bp.
- ELEK László (1985): *A jakobinus mozgalom és a felvilágosodás két üldözött Békés megyei képviselője: Réz József és Fábián János*. In: ELEK László: *Művelődés és irodalom Békés megyében*, I, A XVI. századtól a XIX. század derekéig, Békés Megyei Múzeumok, Békéscsaba, 64–77.
- ERK, Heinrich –SCHÄFER, Hans, hrsg. (1986): *Schunvunweidmhotmr die Kerichgsieh. Festschrift zur 200-Jahrfeier der Banater Geimende Liebling*, Heimatortsgemeinschaft Liebling, Willstätt-Legelshurst, 1986.
- FEHÉR Katalin (2009): *Népfelvilágosító törekvések Magyarországon 1777–1849*, Mati, Bp.
- FURRER, Norbert (2012): *Des BurgersBuch*, Chronos, Zürich.
- FÜLÖP Géza (1978): *A magyar olvasóközönség a felvilágosodás idején és a reformkorban*, Akadémiai K., Bp.
- GAÁL Endre (2001): *A szegedi nyomdászat 1801–1918*, Csongrád Megyei Levéltár, Szeged.
- GÁBORJÁNI SZABÓ Botond (2014): *Kazay Sámuel és a Debreceni Kollégium*, Kollégiumi Nagykönyvtár, Debrecen.
- GLAS, Balthasar (1937): *Geschichte der deutschen Kolonistengemeinde Liebling 1786–1936 zum 150-jährigen Gründungsjubiläum*, Schwäb, Verl., Timisoara.
- GLATZ Jakob – MÁRTON József (1818): *Az ausztriai Tsász. Kir. Birodalomban 1817-ben tartott reformáció öröminnepének előadása némelly közönséges észrevételekkel együtt, mellyek a protés-tánsoknak a nevezetes birodalomban lévő egyházi állapotjokat illetik*. Pichler, Wien.

- GRANASZTÓI Olga (2008): *Cenzúra, hitvédők, könyvkereskedők és olvasók*. In: *A magyar irodalom története*, Főszerk. SZEGEDY-MASZÁK Mihály, Gondolat, Bp.
- GRANASZTÓI Olga (2009): *Francia könyvek magyar olvasói*, OSZK, Bp.
- J. HALÁSZ Margit (2002): *Könyves szakmák a Kárpát-medencében a XVI-XIX. Században*, Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi Nagykönyvtár, Debrecen.
- HÉJJA Julianna Erika (2003): *Könyv és olvasója Gyulán a XVIII. század első felétől 1848-ig*, OSZK, Bp.
- HÉJJA Julianna Erika (2009): *Békés vármegye archontológiája és prozopográfiája 1715–1848*, Békés Megyei Levéltár, Gyula.
- HORVÁTH József (2004): *Végrendeleti adalékok a Veszprém megyei falvak népi vallásosságához a XVIII. század második feléből*. In: *Népi vallásosság a Kárpát-medencében* 6/1. köt, szerk. S. Laczkovits Emőke, Mészáros Veronika, Veszprém Megyei Múzeumok Igazgatósága, Veszprém, 135–148.
- HUDI József (2011): *Dunántúli református tanítói könyvtárak az 1820-as években*, Korall 2011, 122–146.
- IMRE Mihály (1984): *A város művelődéstörténete a XVIII. századig*. In: *Hódmezővásárhely története*, főszerk. Szabó Ferenc, I, *A legrégebb időktől a polgári forradalomig*, Városi Önkormányzat, Hódmezővásárhely, 623–678.
- IMRE Mihály, szerk. (1997): *Szőnyi Benjámín és kora 1717–1794*, Bethlen Gábor Református Gimnázium, Hódmezővásárhely.
- JÓZSÁNÉ HALÁSZ Margit (1999): *A magyarországi könyvkiadók történetéből*. In: *Tanulmányok a kézműipar történetéből*. szerk. Csiffáry Gergely, Veszprémi Akadémiai Bizottság, Veszprém, 353–394.
- KIS Bálint (1992a): *A Békés-Bánáti Református Egyházmegye története*, Csongrád megyei Levéltár, Békéscsaba, Szeged.
- KIS Bálint (1992b): *A szentesi reformáta ekklesia állapotja, nevezetesebb tagjainak élete, emlékezetét érdemlő dolgai, változásai*. In: *KIS Bálint: A Békés-Bánáti református Egyházmegye története*, Csongrád megyei Levéltár, Békéscsaba, Szeged, 283–387.
- KIS János (1815): *A vallástalanságról, s a vallásbéli buzgóság meghidegedésének okairól...*, Sziesz, Sopron.
- KÓKAI Sándor (2010): *A Bánság történeti földrajza (1718-1918)*, Nyíregyházi Főiskola, Nyíregyháza.
- KÓKAY György (1983): *Javaslatok 1789-ből a könyvolvasás népszerűsítése érdekében*. In: *Kó kay György: Könyv, sajtó és irodalom a felvilágosodás korában*, Akadémiai K., Bp., 167–177.
- KOLLEGA TARSOLY István (2011): *II. József német telepesei*, PhD dolgozat, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Piliscsaba.
- KOOL, Anne-Marie (1995): *Az Úr csodásan működik*, I, Harmat, Bp.
- SZ. KRISTÓF Ildikó (1995): *„Istenek könyvei - ördögös könyvek”*. In: *Népi kultúra - népi társadalom, A Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutatóintézetének Évkönyve*, XVIII, Bp., 67-104.
- SZ. KRISTÓF Ildikó (2002): *A számoktól a (jogi) szövegekig: alfabetizációtörténet, olvasástörténet vagy kommunikációtörténet?* Acta Papensia, 2002/1-2, 3–28.

- SZ. KRISTÓF Ildikó (2008): *Statistikák, használatok, olvasatok. Az írni-olvasni tudás történeti kutatásának forrásairól és módszereiről (16-18. század)*. In: FÜLEMÜLE Ágnes – KISSRÉKA (szerk.): *Történeti forrás – néprajzi olvasat*, L'Harmattan, Bp., 209–224.
- KULCSÁR Adorján (1943): *Olvasóközönségünk 1800 táján*, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda.
- LABÁDI Gergely (2007): *Az olvasó pásztor. A könyv médiuma a felvilágosult népevelésben*, Erdélyi Múzeum 2007/3–4, 61–78.
- S. LACKOVITS Emőke (2000): *A vallásos élet felekezeti és területi jellemzői a Közép-Dunántúlon (17–20. század)*, Néprajzi Látóhatár, IX(2000)/3–4, 175–190.
- LAERKE, Mogens, ed. (2009): *The Use of Censorship in the Enlightenment*, Brill, Leiden, Boston.
- MARJANUCZ László (2012): *A magyarországi szabadelvű rendiség egy dokumentuma: Gömör megye 1794-i beadványa a Helytartótanácsnak a sajtószabadság ügyében*. In: *Felvilágosodás – Lumières – Enlightenment – Aufklärung, Képek, szövegek, olvasatok*, szerk. Bartha-Kovács Katalin, Penke Olga, Szász Géza, JATE Press, Szeged, 91–98.
- MILOTAY Nóra (1996): *A könyv- és olvasástörténetkutatás a modern kultúrtörténetírásban*, Sic Itur ad Astra, 1996/1–3, 175–183.
- MONOK István (1993): *Könyvkatalógusok és könyvjegyzékek Magyarországon 1526–1720. Forrástipológia, forráskritika, forráskiadás*, Scriptorum, Szeged.
- MONOK István (2009): *„Ex libris Nicolai Bethlen et amicorum”, Az „et amicorum” bejegyzésről és a közös könyvhasználatról*. In: *Humanizmus és gratuláció, Szolgáltatam ajánlom a 60 éves Jankovics Józsefnek*, szerk. Császtvay Tünde, Nyerges Judit, Balassi, Bp., 266–276.
- OSTERVALD, Jean Frédéric (1745): *A' keresztyének között ez időszereönturalakodo romlottságnak kutfejreölvoalo elmélkedés*, Margitai János, Debrecen.
- PADÁNYI Klára (1974): *Századvégi hitvédelem és felvilágosodás Louis Racine magyar fordításában*. In: SAUDAER József – TARNAI Andor (szerk.): *Irodalom és felvilágosodás*, Akadémiai, Bp., 177–200.
- SANDER, Heinrich (1794): *Az istennek jósága és böltsessége a természetben*, Weber, Pozsony, Komárom.
- SZABÓ Ferenc, szerk. (1973): *Mezőberény története, I–II*, Mezőberény Nagyközség Tanácsa, Mezőberény.
- SZABÓ Ferenc (2008): *Az Alföld a 18. századtól a 20. század derekáig*. In: SZABÓ Ferenc: *Két és fél évszázad az Alföld történetéből*, Csongrád Megyei Levéltár, Szeged, 137–210.
- SZEREMLEI Sámuel (1890): *Szónyi Beniamin és a hódmezővásárhelyiek*. Hornyánszky, Bp.
- SZMIDA Lajos – NIKOLÉNYI István (1901): *Temes vármegyei Végvár (Rittberg) nagyközség multja és jelene*, Végvár község, Temesvár.
- TÓTH Ferenc (1806): *Lelki pásztori gondviselés A lelki pásztori theológiának II. darabja*, özvegy Streibigné betüivel, Győr.
- TÓTH István György (1996): *Mivelhogy magad írást nem tudsz...*, MTA Történettudományi Intézet, Bp.

FORRÁSOK

Magyar Nemzeti Levéltár – Országos Levéltár (MOL)

MOL C 60 83. csomó: Helytartótanácsi Levéltár C 60 Departementum revisionis librorum 83. csomó.

Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád Megyei Levéltár Hódmezővásárhely Levéltára (MNL CsML-HL)

MNL CsML – HL IV/1001/g/1. Törvényhatósági jogú városok. Feudális kor. Végrendeletek 1730–1849. Végrendeletek 3-500. 1731–1802.

MNL CsML – HL IV/A/1001/g/5. Törvényhatósági jogú városok. Feudális kor. Végrendeletek 1730–1849. Testamentumkönyv 1730–1795.

MNL CsML-HL XIV.8. Személyek. Szőnyi Benjámint református lelkész, író kézírata 1764–1793.

Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád Megyei Levéltár Szentesi Levéltára (MNL CsML – SzL)

MNL CsML – SzL V/A/102/k/2. Mezővárosok levéltárai. Feudális kor. Szentes Város Tanácsának iratai (1703–)1720–1849(–1890). Végrendeletek (1731–)1802–1849(–1890)

Szentes Nagytemplomi Református Egyházközség levéltára (SzNREL)

SzNREL I.375.h. Számadási iratok.

Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi Levéltár (Debrecen) (TtREL)

TtREL I.1.b.35.595. Püspöki Hivatal iratai. Egyházkerületi közgyűlési iratok 1743–1980. Papp János öcsödi tanító fegyelmije (heterodoxia), 1795.

TtREL I.1.b.36.644. Püspöki Hivatal iratai. Egyházkerületi közgyűlési iratok 1743–1980. Fábián János békési iskolamester fegyelmije 1796.

TtREL I.1.b.37.658. Püspöki Hivatal iratai. Egyházkerületi közgyűlési iratok 1743–1980. Fábián János békési iskolamester fegyelmije, 1797.

TtREL I.1.b.51.1048. Püspöki Hivatal iratai. Egyházkerületi közgyűlési iratok 1743–1980. Pap Mihály köröstarcsai jegyző botránkoztató ügye, 1812.

TtREL I.1.b.61.1354. Püspöki Hivatal iratai. Egyházkerületi közgyűlési iratok 1743–1980. Esperesi jelentés 1818.

TtREL I.29.a.2. Békés-Bánáti Egyházmegye iratai. Jegyzőkönyvek 1696–1959. Közgyűlési jegyzőkönyv 1787–1829.

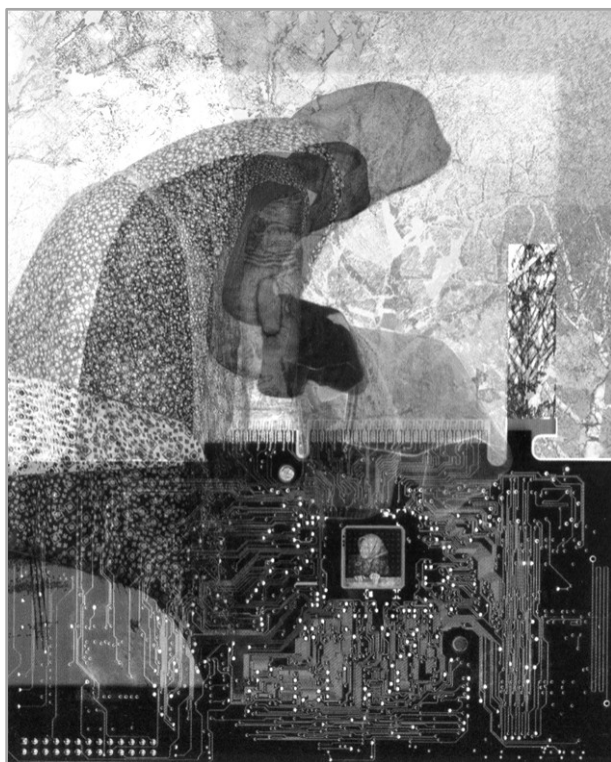
TtREL I.29.c.7. Békés-Bánáti Egyházmegye iratai. Esperes által külön kezelt iratok 1691–1979. Elegyesek 1796–1901. Népiskolai szervezet, rendszabályok 1787–1858.

TtREL I.29.c.13. Békés-Bánáti Egyházmegye iratai. Esperes által külön kezelt iratok 1691–1979. Egyházmegyei gyűlés 1787–1861.

TtREL I.29.f.3. Békés-Bánáti Egyházmegye iratai. Felsőbbhatósági körlevelek 1606–1948. Püspöktől érkezett körlevelek, levelek 1766–1878.

TtREL I.29.h.1. Békés-Bánáti Egyházmegye iratai. Egyházlátogatási iratok 1786–1843

- TtREL I.29.i.33. Békés-Bánáti Egyházmegye iratai. Egyházközségekre vonatkozó iratok 1765–1979. Debelliács 1794–1867.
- TtREL I.29.i.114. Békés-Bánáti Egyházmegye iratai. Egyházközségekre vonatkozó iratok 1765–1979. Makó 1779–1864.
- TtREL I.29.i.179. Békés-Bánáti egyházmegye irata. Egyházközségekre vonatkozó iratok 1765–1979. Szentes 1787–1865.
- TtREL I.29.i.209. Békés-Bánáti Egyházmegye iratai. Egyházközségekre vonatkozó iratok 1765–1979. Elszakított egyházközségek 1788–1880. Kispereg 1801–1879. Borossebes 1813–1876.
- TtREL I.29.o.1. Békés-Bánáti Egyházmegye iratai. Igazgatási iratokhoz segédletek 1816–1948. Esperesi napló 1816–1862.
- TtREL I.62.e.1. Egyházközségek iratai. Békési egyházközség iratai. Számadási iratok 1791–1952.

*Ries Zoltán: Kései Útkísérletek anyámhoz
(A MAOE 2014. évi szentendrei
Labirintus-kiállításának anyagából)*